

## УКРАЇНА І УКРАЇНЦІ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДАХ О.ДОВЖЕНКА

*У статті аналізується бачення О. Довженком проблем розвитку національної самобутності українців, досліджується місце національних інтересів у поглядах режисера.*

*Ключові слова: Довженко, погляди, українці, культурний розвиток, національна ідентифікація.*

Вивчення суспільно-політичного та культурного життя України крізь призму діяльності і творчості видатних особистостей в конкретно-історичних умовах сьогодні є актуальним з огляду нівелювання цієї проблематики в радянську добу. Дослідження ролі О.Довженка в збереженні національної культури і творенні соціалістичних міфів наближає нас до розуміння складних стосунків між владою і митцями в умовах тоталітаризму.

У радянський період у силу цензури та упередженості дослідників суспільно-політичні погляди режисера про українську націю та її історію не досліджувалися. Деякі сучасні йому автори коментували національний компонент стрічки "Звенигора" крізь селянський дух і національну психологію О.Довженка<sup>1</sup>. Впродовж десятків наступних років, в умовах сталінізації суспільства, утверджувались ідеологічні стереотипи про життя і творчість, громадську роботу і суспільно-політичні погляди О.Довженка, які були далекі від істини. Лише С.Плачинда і Ю.Барабаш започаткували дослідження забороненої кіноповісті "Україна в огні", яка показала обсяги народної трагедії внаслідок війни<sup>2</sup>.

Західна історіографія 1940 – 1980-х рр. була набагато об'єктивнішою і сміливішою в оцінках місця народу в світогляді О.Довженка. Ю.Лавріненко стверджував про його прагнення возвеличити український народ<sup>3</sup>. Б.Берест (Ковалів) доводив присутність у роботах кінорежисера провідної думки: український народ – понад усе<sup>4</sup>.

Для сучасного українського періоду довженкознавства характерна ліквідація багатьох плям у біографії і творчості О.Довженка, зокрема і проблеми його суспільно-політичних поглядів. Літературно-критичні нариси Б.Степанишина висвітлюють глибоке розуміння режисером суспільно-політичної дійсності, змісту радянського державотворчого процесу, ролі партійної номенклатури, наслідків русифікації<sup>5</sup>. В.Марочко аналізує вислови О.Довженка про соціально-психологічний характер українців, зокрема, як байдужий до себе й інших народ, без почуття гідності і свободи<sup>6</sup>. В монографії подане також розуміння Довженком образу українського куркуля (за сценарієм "Звенигора"), що не співпадало з постулатами радянської ідеології.

Метою даної статті є аналіз головних засад та еволюції суспільно—політичних поглядів О.Довженка на Україну та українців.

Виховання митця у селянській родині козацького походження, дитяче захоплення працями М.Коцюбинського, Т.Шевченка, М.Гоголя, народною творчістю сформували фундаментальну уяву, що стала основою його життя і творчості, про своє міцне українське коріння. Будучи студентом, О.Довженко брав участь у читаннях заборонених "Літературно-наукового вісника" і газети "Нова Рада". Можна стверджувати, що в юності в його поглядах зароджується розуміння національної ідеї як права українців на самовизначення і самостійний культурний розвиток.

Демократична революція 1917 р. остаточно розвіяла ілюзії, насаджені імперською освітою щодо Малоросії. О.Довженко приєднався до революційного настрою і гасел, хоча художника більше цікавило національне питання, а ніж формування нових соціально-економічних відносин. Він вважав, що оскільки царський рід не був українським за походженням, тому українці й не мали відношення до капіталістичного ладу<sup>7</sup>. Його хвилювало, що історія України і

українська мова заборонена, він відмовився брати участь в "обрусінні" народу. О.Довженко радів самовизначенню українців: "Всі українці того часу здавались мені якимись особливо приємними людьми. Легко сказати, скільки років страждали разом від проклятих русаків (триста літ), розмовляти навіть розучилися по-українському, розмовляли каліченим українсько-російським жаргоном"<sup>8</sup>. Опосередковано він схилився до ідеї безкласовості українського суспільства, заявляючи про відсутність в Україні заможного класу – панства – на основі україномовності панівної верстви, про що засвідчено в "Автобіографії" 1939 р. Смілива, як на той час, думка, адже "відсутність російськомовних панів" суперечила б більшовицькій пропаганді і не виправдовувала погром заможних класів, відчуження власності, колективізацію.

В особовій справі на режисера неодноразово зазначено, що у 1917 – 1919 рр. він позиціонував себе як прихильник націоналістичного та українофільського руху<sup>9</sup>. Відомо, що він майже рік служив у загоні отамана Чалого у військах С.Петлюри, був арештований червоноармійцями і врятований від заслання. Поодинокі дані говорять, що він виступав на зборах за Центральну Раду від імені партії боротьбистів й українських есерів<sup>10</sup>. Подальша участь О.Довженка у партії боротьбистів (ліве крило партії есерів) свідчить, що йому по духу були ближчим політика Центральної Ради, ніж таких соціалістів-самостійників як С.Петлюра.

Отже, демократичну революцію 1917 р. і воєнні дії 1917 – 1919 рр. О.Довженко сприймав як можливість для вирішення питання про державну незалежність України. Проте через обставини він пристав на бік боротьбистів, які стояли на позиціях радянської форми влади та співпраці з більшовиками. У поглядах О.Довженка соціалістичний розвиток країни не суперечив національному.

Проте в ті часи послідовна підтримка національних лідерів та їх ідей не була характерною для О.Довженко. Тема України і українців тимчасово зникла з його діяльності, коли він працював у структурах радянського уряду, в тому числі у дипломатичних місцях за кордоном. Невдовзі ця проблематика з'являється у його художній творчості. У 1923 р. до гумористичного журналу українських комуністів у США "Молот" з Берліна надійшли гумористичні малюнки О.Довженка. "Молот" читався вихідцями із Західної України, тому художник порушив західноукраїнські теми: пригноблених польськими панами українців, карикатури маршала Ю.Пілсудського як ставленика імперіалізму тощо<sup>11</sup>. Цей дебют в пресі засвідчив позицію художника на боці пригнобленого українського населення капіталістичної Польщі. Далі, працюючи в урядовому органі УРСР "Вісті ВУЦВК", художник був обмежений у виборі тематики та інтонації своїх робіт, адже це видання, як усі в той час, стояло на ґрунті радянської влади, більшовицького варіанту здійснення політики українізації. За підрахунками автора статті, серед близько 100 карикатур на суспільно-політичні, економічні, культурні події у світі та в УРСР є ряд малюнків про поборників української державності – це карикатури на М.Шаповала, В.Винниченка, С.Петлюру, М.Грушевського, Н.Махна, П.Скоропадського. Хоча тексти, що супроводжували образи, носять саркастичний і антигероїчний характер, при порівнянні з шаржами на політичних діячів Європи різниця очевидна. Учасників українського національного руху О.Довженко малював набагато позитивнішими, дружніми, на відміну від грізних облич, непропорційних частин тіла, часто в образі тварин "несимпатичних" діячів капіталістичної Європи. Окрім того, українські діячі зображалися з яскраво вираженими атрибутами козаків – оселедець, шаровари та босоніж. Кожен з них відповідав поширеному в народі образу, тобто мав відповідний зовнішній вигляд і характерний вираз обличчя. Такий образ діячів ніби говорить: вони – сини українського народу, поборники самостійності, врешті – націоналісти (в довженковому розумінні як любов до українського народу, а не ворожа ідеологія). Але О.Довженко сприймав їх як лідерів, що програли у "перегонах" за владу в Україні, він їм співчував, проте долю українського народу з ними не пов'язував.

Після утвердження радянської влади на Україні О.Довженко, відповідно до посади, не міг висловлювати антирадянські звинувачення, як він це робив стосовно польських магнатів у згаданих вище малюнках. Однак у сатиричних творах він зображав бідність і неосвіченість населення, економічні проблеми у вигляді "ножиць цін", голодних студентів, страх людини перед ДПУ і "ЧК", ув'язнення ворогів народу. О.Довженко висміював бюрократизм, лицемірство, нечесність чиновників, пияцтво, куркулів, священиків – все це стосувалося нового, радянського суспільства, таким його бачив художник.

В роки українізації О.Довженко не стояв осторонь пошуку шляху ідейно-культурного розвитку. У першій половині 1920-х рр. з'явилася "теорія боротьби двох культур" – української і російської, прихильники останньої розглядали українську культуру як відсталу, селянську, заперечували необхідність її розвитку. Низка літературних спілок Харкова ("Плуг", "Гарт") стояли на позиції створення пролетарської, комуністичної культури, тобто інтернаціональної і безкласової. Однак таке бачення розвитку культури не було характерне О.Довженкові. Вільна Академія Пролетарської літератури (далі – ВАПЛІТЕ) (1925 – 1928 рр.), в якій О.Довженко виступив співзасновником, і яка була альтернативою залежним від влади організаціям, наполягала на європейській орієнтації літератури і культури під загальним гаслом: "Геть від Москви". О.Довженко висміяв партійну постанову про обов'язковість для радянських митців дотримання принципів пролетарського реалізму: "Це перший випадок в історії культури, де стиль "постановляють на засіданні"<sup>12</sup>. Можливо, тут був вплив М.Хвильового, але незаперечним є те, що такої позиції О.Довженко притримувався надалі протягом всього життя, змінюючи форми вияву.

Громадська діяльність О.Довженка була присвячена проблемам підтримки і популяризації української культури: боротьбі за право самостійного, окремого від російської, розвитку, необхідності виховання українських кадрів для кінопромисловості, засудженні тенденції до зменшення вжитку української мови і збільшення російськомовного навчання у вузах України, до нехтування народними традиціями в плануванні українських сіл і міській архітектурі, недостатній увазі до розвитку народних ремесел, посилення уніфікації і бідності у побуті тощо. Загалом він займав позицію незгодного з національною політикою уряду, спрямованої проти самоідентифікації національної культури в усіх сферах життя українського суспільства.

Функцію захисника української культури письменник брав на себе, часто ризикуючи роботою і життям. В творчості він наділяв героїв моральними якостями, духовними рисами українського народу; різними засобами фольклору ідентифікував приналежність героїв до українського народу. У сценаріях О.Довженко застосовував елементи українського фольклору і традиційного вбрання, українські звичаї, народні перекази та історичні події.

Усі кінороботи О.Довженка з української тематики містять історичний контекст. Віхи історії у О.Довженка репрезентовані: скіфською добою, приходом норманів, першими великими князями Святославом і Володимиром Великим, козацькими повстаннями під проводом М.Кривоноса, І.Сірка, Б.Хмельницького, гайдамаччиною, боротьбою проти царату. Можна стверджувати, що режисер вважав українців нащадками скіфів, адже саме їхній скарб успадкували сучасні українці – землю. Режисер звертався до головних подій в українській історії, а саме: становлення держави (скіфської, руської, козацької, радянської), боротьба з половцями, турками, козацьких і селянських повстань проти польських панів, подій першої і другої світових війн. Особливо важливою історичною подією митець вважав возз'єднання Української РСР із Західною Україною.

Поряд з цим, у своїй творчості режисер відзначив таку національну рису українців, як почуття свободи, проте не свободи соціуму, а бажання волі особистої, яке виражалася в анархії, індивідуалізмі<sup>13</sup>. Цим митець пояснював неспроможність народу об'єднатися, щоб здолати ворогів, згуртувати дії на користь всієї нації і збудувати вільну державу. Однак, у О.Довженка поняття свободи не визначене, а хуторянство і "атаманство", на які спирається режисер, є нетиповим виявленням політичної несвободи<sup>14</sup>.

Трактування режисером причин схильності українців до соціальних і революційних перетворень пов'язується з героїчною історією, сповненою боротьби з ворогом – це, на нашу думку, впливає з сценаріїв фільмів "Звенигора", "Арсенал". Українцям О.Довженко безмежно співчував у трагічності їхньої долі, але відзначав одночасно і розум, і дурість народу. Народ наївний, бо повірив владі – спочатку колективізації, потім пошуку "ворогів народу". Народ вірив в обороноздатність країни, а, потрапивши під окупацію, з нетерпінням чекав на визволення, яке принесло нові репресії<sup>15</sup>.

У роки Великої Вітчизняної війни О.Довженко передбачав важкі наслідки для народу, саме тоді питання збереження української нації в його поглядах набуло актуальності. Жертви, які понесла Україна, вважав митець, не поніс жоден народ у світі, ніхто не знатиме про вирішальний внесок українців, бо його замовчувала політична влада. Режисер одним із перших серед творчої інтелігенції поставив питання про втрати СРСР в роки війни. За відомими лише йому

джерелами, він визначив, що у війні полягло п'ятнадцять мільйонів українців. Такі втрати, причиною яких була не тільки війна як така, а й необдумані дії військових керівників, замовчувалися через свою жажливу правду, вважав О.Довженко<sup>16</sup>.

Більш того, у післявоєнні роки, коли погляди режисера набули радикальності, він переглянув суть і наслідки приходу більшовицької влади, вплив і значення комуністичної ідеології. До п'ятнадцяти мільйонів втрачених у Великій Вітчизняній війні українців О.Довженко додавав мільйони загиблих з початком соціалістичної революції, шість мільйонів – від голоду в 1932 – 1933 рр., півтора мільйони засланих із Західної України до Сибіру з 1939 р. Таким чином, за двадцять довоєнних років кількість населення не збільшилася, підсумував він, хоча українці в ті роки були серед перших в Європі за темпами народжуваності. Тепер, з висоти років, він бачив не боротьбу уряду з ворогами соціалістичного будівництва, а систематичне винищення українського народу. Життя за радянської влади, сповнене злиднів і обмежень в ім'я комунізму, ніби підготувало людей до велетенського подвигу заради перемоги. Народ вів відчайдушну боротьбу і переміг не тому, що радянській людині, бідній матеріально, втрачати було нічого, а тому, що історично українці завжди прагнули до перемоги над ворогом.

Вже у післявоєнні роки у записах режисера знову знаходимо слова гордості за народ, опис краси рідної природи і традицій (наприклад, у "Захарованій Десні"). Продовжуючи думку В.Марочка про те, що погляди і думки режисера стосовно національної гордості змінювалися внаслідок внутрішнього потрясіння, додамо, що перші воєнні роки виступили каталізатором у загостренні критичного ставлення О.Довженка і до влади, і до народу. В його очах двадцять п'ять років виховання без історії, на основі класової теорії, вилилися у національну трагедію, і це, на нашу думку, в душі небайдужого режисера викликало біль через неспроможність українців дати відсіч, думки про не достойність народу на щастя. Але коли почалося звільнення, в очах О.Довженка народ виступив як переможець з сильною волею, самовідданий захисник батьківщини. Тепер режисера хвилював майбутній поступ українців. До кожного, хто вижив, пережив окупацію і бився з фашистськими загарбниками, О.Довженко ставився як до героя, що переміг ворога своїм тілом і кров'ю. Світ мав завдячувати саме українському народу за величезну самопожертву перед вітарем людства. Перемога, на думку митця, передбачала популяризацію у світі радянської країни, у тому числі України та її культури<sup>17</sup>.

Важливою складовою суспільно-політичних поглядів О.Довженка є аналіз соціально-психологічного стану повоєнного українського суспільства. Він бачив падіння духовної культури, втрату людяності, збільшення в соціумі байдужості і безкультур'я. Він знову вважав, що існування української нації під загрозою, бо не сприяли прогресивного розвитку суспільства байдужість до власної історії, втрата цікавості молоді до праці на землі, відмирання традиційного українського села, міграція до міст, масова відмова від національного одягу, архітектури, мови, культурне і духовне збідніння, стандартизація життя.

Отже, О.Довженко з дитинства асоціював себе з українським народом, що пізніше переросло в любов до свого народу і виразної громадянської позиції. Його погляди базувалися на почутті патріотизму, національній свідомості і прагненні служити народу. Його погляди будувалися навколо України і українців крізь призму історичного розвитку. Україна у світогляді режисера відповідала визначенню, що існувало в культурній і суспільній думці кінця XIX – початку XX століття, а саме – це Наддніпрянська (Велика) Україна, яка входила до складу Російської імперії, і Західна Україна, яка входила до Австро-Угорщини, а після 1921 р. – до Польщі. Центральне місце у суспільно-політичних поглядах О.Довженка займав поступ народу, який нерозривно пов'язаний з культурним прогресом і добробутом.

В різні етапи життя акценти в поглядах режисера змінювалися: від самотності національної культури в період українізації й утвердження сталінізму на Україні до питання виживання українського народу під час Другої світової війни і боротьби за розвиток національної культури в післявоєнний час. Залежно від змісту і характеру розвитку українського суспільства на різних етапах еволюція поглядів О.Довженком відбувалася відповідно до зміни суспільно-політичної ситуації в державі: звільнившись від царської Росії, український народ отримав шанс самостійно рухатися в своєму розвитку, але перемога більшовицької влади спричинила домінування ідеологічних засад соціалістичної культури. Згідно поглядів Довженка, сама соціалістична культура на теренах України не суперечила існуванню народних традицій, вжитку

мови, а мала поєднуватися з національним колоритом і досягненнями народної культури. Позиція О.Довженка щодо законного права українського народу самостійно визначати шлях культурного розвитку не могла бути поширеною в умовах політичного тиску і репресій. Митець не бачив можливості її підтримки, а тому відповідальність за занепад українського народу покладав на владу і чиновників.

У творчості, громадській і частково публічній діяльності режисер намагався підкреслити вищість національних інтересів, наголошував як на здобутках української нації, так і негараздах, значних недоліках її соціально-економічного і культурного розвитку. О.Довженко виступав як патріот українського народу, а не захисник комуністичної суспільно-політичної формації і більшовицької держави. Трагічність долі, постійна боротьба народу, випробування під час радянської влади спонукали О.Довженка в громадській діяльності ставити на перше місце інтереси української нації, а у творчій – виступати носієм української традиції.

<sup>1</sup> Алперс Б. А.Довженко // Кино и жизнь. – М., 1929. – № 3; Анисимов И. Фильмы А.Довженко // Печать и революция. – М., 1929. – №. 4; Савченко Я. Народження радянського кіна: Три фільми О.Довженка. – К., 1930; Бажан М. О.Довженко. Нарис про митця. – К., 1930.

<sup>2</sup> Барабаш Ю. Чистое золото правды. – М., 1963; Плачинда С.П. Олександр Довженко. Життя і творчість. – К., 1964.

<sup>3</sup> Лавріненко Ю. Олександр Довженко // Розстріляне Відродження : антологія 1917 – 1933 : поезія – проза – драма – есей. – К., 2002. – С. 864 – 875.

<sup>4</sup> Берест Б. Олександр Довженко. Критична монографія. – Нью-Йорк, 1962.

<sup>5</sup> Степанишин Б. Дивосвіт Олександра Довженка : До 100-річчя від дня народження: літературно-критичний нарис. – К., 1994 та ін.

<sup>6</sup> Марочко В. Зачарований Десною : історичний портрет Олександра Довженка. – К., 2006.

<sup>7</sup> Довженко О. Автобіографія // Довженко О. Вибрані твори. – К., 2004. – С. 31.

<sup>8</sup> Там само. – С. 27 – 43.

<sup>9</sup> Довідка про О.Довженка оперуповноваженого 4-го відділення СПВ ОПДУ Терновської // Безручко О. Нові документи з архіву СБУ : штрихи до портрета Олександра Довженка // Архіви України. – 2005. – № 1/3. – С. 45 – 46.

<sup>10</sup> Довідка начальника 2-го відділу УДБ НКВС УРСР Ткаченка про О.Довженка // Безручко О. Вказ. праця. – С. 53 – 54.

<sup>11</sup> Золотоверхова І., Коновалов Г. Довженко – художник. – К., 1968. – С. 14 – 17.

<sup>12</sup> Довженко О. До проблеми образотворчого мистецтва // Розстріляне Відродження : антологія 1917 – 1933 : поезія – проза – драма – есей. – К., 2002. – С. 876 – 885.

<sup>13</sup> Довженко О. Щоденник // Довженко О. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник. – К., 1995. – С. 287.

<sup>14</sup> Марочко В. Вказ. праця. – С. 213.

<sup>15</sup> Довженко О. З недопалених щоденників // Олександр Довженко вчора і сьогодні. Затемнені місця в біографії. Збірник матеріалів. – Луцьк., 2005. – С. 22.

<sup>16</sup> Там само. – С. 25 – 27.

<sup>17</sup> Довженко О. Щоденник // Довженко О. Вибрані твори. – К., 2004. – С. 84.

*В статье рассматривается видение Александром Довженко проблем развития национальной самобытности украинцев, исследуется место национальных интересов во взглядах режиссера.*

*Ключевые слова: Довженко, взгляды, украинцы, культурное развитие, национальная идентификация.*

*The Oleksandr Dovzhenko's vision of problems of development of national originality of Ukrainians is described in the article, also the place of national interests is in the artist's views is researched.*

*Key words: Oleksandr Dovzhenko, views, the Ukrainians, cultural development, national authentication.*